

RETORIK OCH KONSTEN ATT INTE SÄGA

REFLEXIONER MED ANLEDNING AV ANDERS SIGRELLS AVHANDLING "ATT ÖVERTYGA MELLAN RADERNA"

Den 18 september 1999 disputerade Anders Sigrell i Umeå på avhandlingen *Att övertyga mellan raderna - En retorisk studie om underförstådda inslag i modern politisk argumentation*. Tillsammans med opponenter, José Luis Ramírez, blev disputationen en tre timmar lång dialog om retorikens väsen, logikens möjlighet och språkets underförstådda funktioner. *Rhetorica Scandinavica* bad opponenter summatera sin 'opposition' och kanske skapa underlag för en debatt om avhandlingens omfattande ämne.

Av José Luis Ramírez

När *Rhetorica Scandinavica* insisterar på att jag skriftligt ska recensera Anders Sigrells avhandling "Att övertyga mellan raderna" bär detta mig emot. Denna avhandlings recension kräver en dialog tillsammans med författaren, lik den vi förde i Umeå. I avsaknad därav riskerar en recension att bli missvisande. Jag kan inte gå igenom allt vad jag hade på hjärtat då, ty hur jag än skulle sortera det så skulle det inte bli rättvisande. Jag kan bara ta upp något enstaka viktigt spår och öppna en dialog i denna tidskrift, där både Sigrell själv och andra som varit med får komma till tals. Vi kan låta Sigrells digra verk bli en majstång att dansa kring, en förevändning för att, oss emellan, reda ut några av våra missförstånd om vad retorik kan vara och icke vara.

Varudeklarationen för Sigrells avhandling lyder: "En retorisk studie om underförstådda inslag i modern politisk argumentation". Varu-

deklarationen är för blygsam. Ty under förespeglingen att tillämpa ett visst synsätt (det retoriska) i en typ av argumentation (den politiska), vars empiri begränsas till ett fåtal politiska diskurser, serverar oss Sigrell egentligen resultatet av en flerårig kamp med argumentationsproblematiken men också med retorikens väsen. Att institutionen för nordiska språk velat ge denna innehållsrika och ämnesöverskridande avhandling en hemvist är en bragd som visar att den enögda inskränkthetens tid måhända är förbi i våra akademiska institutioner.

Under retorikens baner rör sig Sigrell från språkvetenskap in i intrikata filosofiska och logiska korridorer som i vissa fall hotar hans frihetsmod och hans kritiska sinne. Akademisk filosofi i allmänhet och svensk filosofi i synnerhet är en farlig reskamrat. Att Sigrell i sitt umgänge med argumentationsteorin ibland låter det logis-

ka ta över det retoriska är inte att förvåna, men att beklaga. I den retoriska granskningen ska logiken inte nonchaleras men den ska hållas hårt på plats.

Det som gör Retoriken så spännande är att den alltid gäckar oss. Den som lägger ut ett nät för att försöka fånga dess väsen blir själv snärjd. Ty retoriken är själv ett nät och vår kamp med den blir bara en operationalisering av sagan om Tors färd till Utgårdaloke. Jag känner igen Tors predikament när jag ser Sigrells försök att springa ikapp springandet själv och att tära på det som är tärandets själva väsen. Hans avhandling om det underförstådda visar själv så mycket underförstått, så många tankar som denna doktorand på gränsen till överliggare har förmått hysa i sina retoriska funderingar under dessa år, att man ofta får svårt att skilja mellan vad avhandlingen säger och vad den visar och att man ibland också måste konstatera att den visar någonting helt annat än vad den säger, därför att Sigrell inte vill låta sin egen intuition leda honom. Trots sina inledningsvisa deklARATIONER om autonomi och frihet, förblir han alltför lyhörd till den akademiska disciplinen och till den förgivettagna formaliseringsdriften som är retorikens största gissel. Trots att talet om en informell logik får en framträdande plats i avhandlingen, blir plikten att formalisera paradoxalt och ständigt närvarande i avhandlingen.

Det underförstådda

Det som förenar Sigrells avhandlingsarbete med mitt eget engagemang i retoriken är insikten att detta ärevördiga studieämne inte begränsar sig till det som faktiskt sägs utan att Retoriken också, och kanske främst, är sysselsatt med det som inte sägs. Uppenbarelsen i min egen Damaskus väg, det som en gång i tiden fick mig att konvertera till Retoriken, finns sammanfattad i min föreläsning om "Tystnadens betydelse och betydelsens tystnad" som jag höll på spanska i Cadiz sommaruniversitet 1989. Det förvånar mig

att Sigrell tagit fasta på min föreläsning om ironi i samma forum tre år senare men inte på min tidigare tystnadsföreläsning som, i svensk översättning, ingår i samma skrift.

Medan Logiken och Semantiken bara kan ta fasta på det som faktiskt sägs, framhäver Retoriken att det som inte sägs är lika viktigt och dessutom mer grundläggande för att förstå vad som explicit eller medvetet sägs. Det märkliga med Anders avhandling är att han säger sig vilja ägna sig bara åt retorikens logiska sida som en märklig blandning av uttalat och icke uttalat, av tal och tystnad, men samtidigt är avhandlingen en ständig och grubblande återkomst till de mest grundläggande frågorna och begreppen som konstituerar retoriken som sådan: etos-patos-lógos, rationalitetens former, sanning och relativism, dóxa och sannolikhet, etc. Han understryker att retorik kräver helhetssyn och jag kan bara samtycka därom. Det finns alltför gott om 'patologiska' retoriker – sådana som ser retorik som liktydigt med manipulation och propaganda – och saken blir inte heller bättre med ensidiga 'etologiska' och 'logocentriska' varianter. Man glömmer alltför ofta att retorik kräver etos-patos-lógos, en för alla och alla för en. Men också att diskursen kräver en följeslagande intuition. Dock är avhandlingens huvudfåra helt entydigt inriktad på retorikens *diskursiva* sida, som om den *intuitiva* sidan inte existerade. Ord som *intuition* och *hermeneutik* förekommer överhuvudtaget inte i avhandlingen, vilket jag påpekade i Umeå. Och ordet *handling* får aldrig hos Sigrell någon relevant betydelse för retorikens fenomen, även om relationen mellan etik och retorik också intresserar författaren. Man får ett intryck av att det är just dessa grundläggande frågor om retorikens väsen som intresserar Sigrell men att han av någon outgrundlig anledning främst ålagt sig att mödosamt tränga in i frågor och testa analysmodeller som han ändå uttalar sig skeptiskt mot, såsom fallet är med den så kallade pragmadialektiken. Jag minns att jag till och med frågade honom om det var hand-

ledarnas önskan eller behovet att anpassa avhandlingen till institutionens profil, eller om det helt enkelt var en alltför stor lydnad för för-givettagna akademiska regler, som hade fått honom att syssla så mycket med någonting annat än vad han i första hand ville.

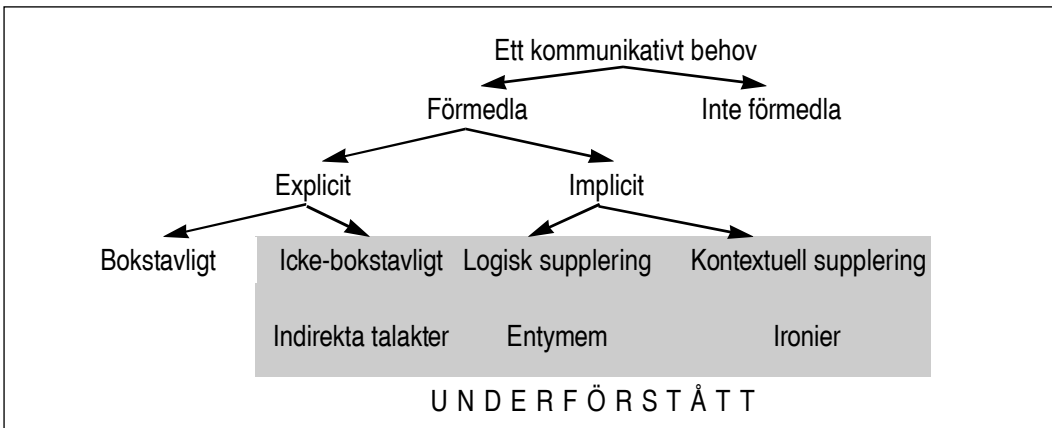
Jodå, jag tycker att Anders Sigrell är alltför lydig och disciplinerad, trots sina löften om motsatsen i avhandlingens inledning, och skulle hellre ha velat få en mer utvecklad diskussion om det som är avhandlingens andra sida. Men redan i huvudtesen finns en anpassning till en gängse reduktionistisk retorikuppfattning. Sigrells huvudschema för att studera 'det underförstådda' i en diskurs visas nedan.

Det skuggade området i schemat visar det som är avhandlingens explicita tema. Ordet 'retorik' förekommer inte i schemat, det är bara underförstått. Läsaren får själv uppfatta att retorik är en konst som ska tillfredsställa ett kommunikativt behov. Om detta ska innebära en identifiering av Retoriken som ett slags kommunikationsteori, inte mig emot. Sigrell torde vara medveten om att det underförstådda gäller inte enbart det som han markerar i schemat, men han låter Svenska akademiens ordlistan sätta gränserna: att underförstå är "att mena men inte utsäga".

Den uppfattning av det underförstådda som SAOL förespråkar och som säkert överensstämmer med vanligt folks språkkänsla döljer i teori en essentialistisk uppfattning av språket som retorikkonsten ständigt motbevisar i praktiken. Essentialismens fader, Platon, tog upp detta till diskussion i en underlig dialog som, av någon anledning, inte förtjänat en plats i den annars så fullständiga och gedigna svenska översättningen i fem band som Claes Lindskog gjorde av Platons verk. Dialogen heter *Kratylos*, efter dess huvudfigurs namn, och är kanske vår kulturs första språkvetenskapliga text.

Även om man utgår ifrån att orden är ett slags substantiv och att varje ord motsvarar en av oss oberoende verklighet, är ändå ordet och den refererade verkligheten olika saker. Denna insikt ligger till grund för bland annat Saussures teckenteori. Att ett ord *explicit* (det vill säga avsiktligt) utpekar ett stycke verklighet gör inte denna verklighet mindre underförstådd än annars. Ty endast om vi underförstår ett bestämt djur med ordet 'häst' kan detta ord fungera som svensk betecknare. Att tala är att tala om någonting (en verklighet) genom någonting annat (orden). Allt som hanteras språkligt är således i princip underförstått, kanske med undantag av så kallade performativa påståenden som syftar på orden själva.

Ett kommunikativt behov. Illustration från avhandlingen.

Att *tala om* och att *säga* är inte detsamma¹, även om de nödvändigtvis är sammanbundna. Jag talar om att jag älskar någon *genom att säga* "jag älskar dig" och om någon ber mig att säga någonting, så svarar jag inte genom att säga "någonting", utan genom att säga någonting annat än just ordet 'någonting'. Att vi glömmer språkets underförstådda funktion, dess förmåga att referera till någonting annat än orden själva, gör att vi betar oss som katten som tittar på vårt finger, när vi med fingret pekar på tallriken. Vad retorisk förståelse kräver är urskilningsförmåga snarare än *perspicuitas*. Talets klarhet ska inte innebära en förenkling, så att vem som helst ska kunna (eller snarare tro sig kunna) förstå utan att behöva tänka efter. Det dunkelt sagda är naturligtvis dunkelt tänkt, men att någon inte förstår vad en annan säger är inget bevis på att talaren tänker och talar dunkelt. Det kan lika gärna betyda att åhörarens/läsarens förmåga att lyssna och förstå lämnar mycket att önska. Klarhetens börda måste bäras gemensamt mellan talaren och lyssnaren eller tolkaren. Annars hamnar vi i den 'patologiska' retoriken som går ut på att bara säga vad folk vill höra.

Sigrell undersöker olika former för underförståddhet men reder inte ut vad underförståddhet innebär, utan tar det för givet. Men om det underförstådda är förknippat med *all språklig verksamhet*, inte bara med vissa former av språklig verksamhet, och om ordens funktion alltid består i att låta någonting annat än orden bli förstätt, då är Sigrells avhandlingsobjekt inte det underförstådda i politiska tal, utan en specifik form av underförståddhet.

Uttrycket 'bokstavlig mening' är motsägende och bygger på en semantisk myt. Retoriken blir meningslös utan insikten att det alltid finns ett glapp mellan vad man säger och vad man menar, att sammankopplingen mellan *Signifiant* och *signifié*, mellan Betecknare och betecknat, inte

är given, utan beror på en rad omständigheter, den *kontext* som med rätta åberopas av Sigrell, och som låter något annat än ordet bli underförstått. Insikten om att det sagda aldrig kan uppfattas utan förståelse av en bred kontext och en topisk bakgrund, innebär att det underförstådda *alltid* är nödvändigt för förståelse. Denna förståelse kan ibland göras explicit, men uppstår ibland omedvetet genom att talarens och lyssnarens underförstådda är gemensamt. Genom att göra för stark åtskillnad mellan 'att förstå' och 'att underförstå', visar vi (underförstått) att vi tror, liksom Sokrates i dialogen *Kratylos*, att det finns en verklighet i sig och att språket har en rent representativ funktion gentemot denna verklighet. Frågan är huruvida det finns någon plats för en Retorik som på fullt allvar utgår från denna essentialistiska uppfattning. Ty då blir *ethos* och *patos* borta och bara *lógos* finns kvar, till råga på allt en väldigt renodlad och formaliserad *lógos* där allting blir entydigt sagt och där det inte entydigt sagda inte räknas. Retorikens nödvändighet vilar på erfarenheten om att orden i sig – alla ordböcker till trots – inte utpekar något *apriori*, utan allt beror på hur orden brukas och i vilken kontext orden uttalas. Att förstå ordet 'häst', i stället för ordet 'Pferd' eller 'caballo', som betecknare för en bestämd typ av djur, förutsätter att talaren och åhöraren ingår i samma tungomålskontext. Kan man inte svenska så betyder 'häst' ingenting eller betyder någonting annat än för svensktalande. 'Hora' uttalas olika och betyder helt olika saker i svenskan och i spanskan. Översättningskonsten visar dessutom att några exakta översättningar knappast finns. Hela språket reser sig på en underförstådd grund som liknar isbergets dolda sida. Även om vi alla talade samma språk, till exempel engelska, skulle vi inte förstå varandra fullständigt. Retorikkunskapen kräver en ständig referens till den så kallade topiken, den dolda grunden eller arsenalen, ur vilken vi väljer de ord som ska kunna göra talaren förstådd inför en viss publik, vilket gör Perelmans universella auditorium suspekt. Vi

1 Se Ramírez: "Konsten att tala - konsten att säga", i *Rhetorica Scandinavica* nr. 3/97, s. 18-25.

talar för att bli förstådda, men att bli förstådd av alla är en chimär. Vår rimliga strävan är att inte hamna i solipsism och bli förstådda av så många som möjligt. Att försöka bli förstådda av alla kan dock leda till demagogi och manipulation.

Skillnaden mellan det explicita och det implicita, mellan det direkt förstådda och det underförstådda, är missvisande. Man kan kanske tala om skillnaden mellan ett språk som försöker vara fullständigt *beskrivande* och ett språk som snarare är *berättande*. Ty sättet att nå förståelse hos så många som möjligt är just att använda sig av berättelser och exempel som, utan att ha anspråk på att beskriva det som är viktigt och väsentligt, ändå – eller kanske just därför – lyckas förmedla det. Välkomponerade litterära mästerverk lär oss därför djupare sanningar än vetenskapliga verk. Detta förklarar varför Retoriken är så intresserad av det indirekta sättet att tala som Sigrell fokuserar på. Men att låta oss tro att bara vissa talesätt, och inte alla talesätt, är behäftade med underförstådda budskap och meningar, är det samma som att tro att det finns ett absolut explicit språk och att utgå ifrån att det finns ett logiskt och vetenskapligt talesätt som kan undandra sig den retoriska förståelsen och den retoriska analysen. Allt tal är framställt utifrån en retorisk förmåga och allt som är sagt kan undersökas i ett retoriskt perspektiv. Retorikkunskap är förmågan att avslöja och bli medveten om allt vad språket visar och låter förstå, utan semantisk enögdhet och dogmatism.

Att på detta sätt höja Retoriken till den antropologiska nivån den förtjänar kan uppröra några, men det kan inte hjälpas. I den aristoteliska uppfattningen om det mänskliga *lógos* ligger underförstått den uppfattningen att människan är ett retoriskt djur och att den virtuella förmågan att uttrycka vad vi upplever med stöd av ord höjer oss över andra djurarters sociala förmåga att endast kommunicera genom läten och kompenserar oss för vår brist gentemot guddomen. Om vi saknade uttrycksförmåga, *lógos*,

vilket enligt Aristoteles är liktydigt med att inte behöva andra människor för att leva, då vore vi antingen gudar eller djur, men inte människor. Retorik är *förståelse av vad det innebär att tala*, och därför också indirekt förståelse av vad det innebär att vara människa.

Det är knappast min avsikt att, med denna utvidgning eller upphöjning av Retorikens uppfattning, lägga käppar i hjulet för dem som ägnar sig åt specifika former av retorikforskning. Det råder dessvärre ett synekdoikesyndrom i retorikdiskussionen, som innebär att man ibland vill reducera hela den retoriska forskningens rikedom till en specifik form därav och att man känner sig hotad när någon vill vidga perspektivet och försöka finna en grundläggande förklaring till de fenomen som behandlas i mer inskränkta nischer. Det torde vara en vetenskapsteoretisk självklarhet att en begränsad teori inte kan vanligtvis förklaras i samma teori utan i mer övergripande teorier.

Sigrells avhandling uppvisar mellan raderna en kamp mellan en reducerad och en övergripande retorikuppfattning. När han i ett av avhandlingens centrala kapitel behandlar ironin, framstår tydligt denna kamp som aldrig når till en lösning. Ironin är nog Retorikens mest förbryllande fenomen och dess behandling är ett bra exempel på den synekdoiska kampen mellan reduktionister och grundläggare, mellan en traditionell analytisk ordbunden uppfattning och en existentiell tolkning som bärs fram av romantikens tänkare. Ironin gäcker dock varje inordning i någon fälla och att försöka fånga ironin som en av troperna är vanskligt, eftersom troperna kan studeras utifrån orden själva och utifrån någon form av semantisk referentialitet, medan ironins poäng ligger helt utanför det konkreta utsagda och varje semantisk referens blir ovidkommande eller vilseledande. I själva verket visar det sig å andra sidan, att alla troper innehåller ironiska drag och att ironin verkar fungera som eterteori i den gamla fysiska teorin. Ironin genomsyrar vårt tal fullständigt.

Därav dess betydelse för Sigrells diskussion om det underförstådda.

Deskriptiv eller normativ retorik

Sigrells starka och ibland något ensidiga fokusering på argumentationsteorin får honom att ta upp ett flertal teorier som kan användas för att genomföra analyser av det underförstådda i politiska diskurser. Han tar bland annat upp Toulmins argumentationsmodell, Grices kooperations teori, men framförallt den så kallade pragmadialektiken, som enligt min uppfattning får en alltför stor betydelse i avhandlingen. En grundläggande fråga är huruvida den goda argumentationen kan styras med givna regler eller ej. Det vill säga: är argumentationsteorier (liksom logik och retorik) beskrivande eller normativa system? Handlar diskursteorierna om en beskrivning av hur diskursens struktur ser ut? eller handlar de om hur den goda diskursen går till? Frågan har sysselsatt logikerna förut. Sigrell verkar sky en retorik och en argumentation som stannar vid deskriptiva analyser och inte medför normativa ansatser. Därför ägnar han större uppmärksamhet åt den så kallade pragmadialektiken än åt Toulmins argumentationsschema.

Jag står härvidlag för en i förhållande till Sigrell diametralt motsatt uppfattning. För mig representerar Toulmins angreppssätt – som beskriver den argumentativa processen i ett schema som motsvarar entymemet utan att förgripa sig på och försöka diktera vad den konkreta diskurssituationen ska innehålla – den rätta formen för en retorisk diskursförståelse. Alla försök att finna en norm som kan styra logiken, retoriken eller argumentationen innebär en oändlig regress. Den retoriska eller logiska argumentationen är ju till för att skapa normer, inte för att följa dem. Detta som kan låta förbryllande skulle kräva en särskild artikel för sig och jag kan bara anföra min tes. Retoriska diskursers roll är att skapa handlingsnormer. Därav det lika starka

som överdrivna intrycket av att Retoriken handlar om övertygelse. Relationen mellan etik och retorik, som också intresserar Sigrell, har också med min tes att göra. Människor kan dra etiska slutsatser och komma överens om normer genom retoriskt övervägande. Retoriken är etikens motor. Att underkasta retoriken andra externa normer är som att lyfta sig själv i håret. *Frónêsis* och *Téchnê* skapas genom själva övningen som blir till en dygd.

Vi förvärvar dygderna genom att praktisera dem, såsom det är fallet i andra konster: ty det vi ska lära oss att göra, det lär vi oss genom att göra det. Vi blir husbyggare genom att bygga hus och gitarrspelare genom att spela gitarr. Vi blir också rättvådiga genom att handla rättvist, besinningsfulla genom att behärska oss och modiga genom att handla modigt.²

Det kan vara svårsmält för ett modernt samhälle som vill förvandla konsten till kodifierade tekniker och i vilket all kunskap blivit till en yttre tilläggnings- och konsumtionsvara. Liksom kungen Midas som förvandlade allt vad han rörde vid till guld, är vi offer för ett kulturbetingat metonymiskt begär som förvandlar alla handlingar till ting. Frånvaron av ett handlingsperspektiv i Sigrells avhandling är symptomatiskt.

Ett handlingsperspektiv torde göra varje absolut dikotomi mellan beskrivning och norm eller, om man så vill, mellan teori och praktik omöjlig. Detta skulle också, enligt Sigrells beskrivning, vara syftet med pragmadialektiken: "att förena det normativa med det deskriptiva". Men man ska leva som man lär, om man ska bli trovärdig. Vi kan inte bara lita på pragmadialektikens programförklaring utan att uppmärksamma hur den gör.

Den pragmadialektiska teorin utmynnar i 10 regler som antas vara nödvändiga för att uppnå en god genomförd kritisk diskussion. Det

2 Aristoteles, NE 1103a.

påminner om ett spel i vilket reglerna talar om vad aktörerna får eller inte får göra. De regler som pragmadialektikerna uppställer är så allmäntagna att det skulle bli omöjligt för aktörerna att, i kontroversiella situationer, tillämpa dem. Regel nummer 10 till exempel, uttalar att "en part får inte använda oklara eller ambigüosa formuleringar", som om det vore hur enkelt som helst att följa detta råd. Formuleringarna i pragmadialektikens 10 regler är själva genomsyrade av just oprecisa och tvetydiga formuleringar. Pragmadialektiken kan inte själv göra vad den kräver ska göras. Dess uttalanden genomsyras dessutom av ett synsätt på språket och diskursen som verkar vara främmande för topikens verklighet och leva i tron att ett och samma ord frammanar likartade föreställningar och förståelse hos alla de inblandade aktörerna genom sitt blotta uttalande. Regel 1 säger att "Parterna får inte hindra varandra från att framföra ståndpunkter", men jag skulle vilja se den part som medger att han eller hon hindrar den andre. Hur man 'hindrar' någon från någonting råder säkert olika uppfattningar om. Än vanskligare är att kräva att "en parts ifrågasättande av en ståndpunkt måste relateras till den faktiska ståndpunkt som den parten har framfört" och tro att detta går att fastställa i en konkret diskussion. "En part är förbunden att försvara sin ståndpunkt om den andra parten så önskar", låter lika vackert som orealistiskt att använda. Varenda en av reglerna består av sådant som skulle kunna kallas praktiska tautologier, något som vem som helst 'i princip' håller med om, ett hägrande ideal som saknar värde för att bedöma diskursens faktiska förlopp. Pragmadialektikerna säger själva att det handlar om en 'idealmodell' och att den är nödvändig men inte tillräcklig. Därmed har man erkänt att det handlar om allmäntagna teoretiska formuleringar utan bevisbörda eller klar referens. Bergen födde därmed en rätta. "För en sådan resa behövs inga sadelpåsar", lyder ett spanskt talesätt. Då skulle det räcka med en enkel rekommendation: "Tala korrekt och förnuftigt med

varandra".

Handlingsregler och kategoriska imperativ kan duga för att hantera artefakter eller verkliga ting som "inte kan vara på annat sätt", men knappast för att styra mänskliga och kommunikativa handlingar, vars mål och resultat skapas under själva resan.

Om logiska felslut

Sigrell väcker vid liv intresset för ett gammalt problem som redan Aristoteles uppmärksammade, nämligen de felslut och tankefallor som vi råkar ut för genom ordens tvetydigheter och diskursens irrgångar. Vi vet att inte alla diskurser som övertygar oss alltid är övertygande. Dessa felslut kallas ofta *sofismer* och flera retoriker har under historiens lopp ägnat sig åt att identifiera och klassificera dem och ge dem namn. Sigrell gör en fullödlig analytisk uppvisning när han identifierar och benämner olika sofistiska resonemang i den riksdagsdebatt som han valt som empiriskt studieobjekt. Han använder ordet *fallasi* som allmän benämning av slutfel, vilket är både otympligt och problematiskt.

Man måste först och främst göra klart för sig att det förvrängda talet som *felsluten* representerar är oundvikligt i varje normal diskurs. Det ligger i språkets väsen att tala indirekt och redan troperna innebär missvisande talesätt som vi knappast kan undvika. Om vi till exempel jämför metaforen med metonymin, kan vi säga att metaforen tydligt visar sin avvikelse, medan metonymin ofta döljer den på ett sätt som i enskilda situationer kan vara förödande. När vi säger "USA förklarar krig" eller "Riksbanken höjer räntan" blir vi knappast medvetna om den metonymi som vi begår. Än mindre när vi använder ord som 'stad', 'högskola', 'kunskap' eller till och med 'retorik'.

Det blir nödvändigt att skilja naturliga förvrängningar från sådana som är uppsåtliga. Vi måste således skilja mellan *sofismer* (Sigrells så kallade *fallasier*) och *paralogismer*. Sofismer är

förvrängningar som en talare begår med avsikt att vilseleda. Paralogismer benämner förvrängningar som bygger på språkbruket och som, i det fall de lurar, lurar även den som talar. Anders Sigrell kommer fram till ett insiktsfullt konstaterande: det faktum att man sedan Aristoteles inom retorikforskningen är sysselsatt med sofismerna är "ett rasande angrepp på dem som ser retoriken enbart som konsten att påverka". Upptäckten är genial. Varför skulle vi hålla på med att avslöja sofismerna som ovärdiga och vidriga, om retorikens syfte vore just att tillägna sig dem för att lura åhörarna? Men Sigrell använder ordet 'påverkan', då han borde använda ordet 'övertyga' och bli än mer precis. Han skiljer mellan 'övertala' och 'övertyga' och menar att övertalning gäller handlingar utan nödvändig övertygelse, medan övertygelse gäller personliga inställningar och attityder. Att sofismer har med övertygelsen att göra är då ganska självklart. Vi kan bli övertygade om något med falska resonemang. Men retorik handlar om det goda argumentet. Det räcker inte med att övertyga, vad det gäller är ett etiskt ställningstagande: att komma fram till det som är godtagbart, det som är gott för människor. Det är det goda snarare än det sanna som är både retorikens och etikens riktmärke. Och att vi vill nå sanningen (i den mån det går) beror på att det är gott att göra det, på att det är gott att veta det som är sant. Detta är förvisso också hägrande ideal, men inte regler.

Problemet med 'det goda' är att om vi uppställt ett ont resultat som mål, då fokuseras diskussionen på medlen för att nå det. Den som ska råna en bank eller begå ett mord vill också göra det så gott som möjligt. Det finns en godhet som berör *téchnê* och en som berör *frónêsis* och detta drabbar också den retoriska diskussionen. Men *téchnê* har ingen 'godhet i sig' och det goda i målet är underordnat *frónêsis*. Jag ska inte utveckla detta längre här.

Entymemet

På samma sätt som man kan skilja mellan ordens semantik och den syntax som binder dem i en sats, skiljer Retoriken mellan troperna, som studerar enskilda ord och uttryck, och andra mer invecklade tankefigurer och diskursiva strukturer. Gemensamt för allesammans är den inkongruens mellan tal och verklighet som gör retorikens studium berättigat. I annat fall skulle vi klara oss med bara semantik och logik. Men om vi lämnar de enskilda orden och uttryckens semantiska status åsido och söker oss till argumentationens syntaktiska struktur, finner vi det så kallade *ent(b)ymemet* (med eller utan *b*) som grundformen för den retoriska diskursen vars motsvarighet i logiken är syllogismen. Åt entymemet ägnar Sigrell ett viktigt kapitel av sin avhandling som öppnar nödvändiga och hittills obeträdda forskningsperspektiv.³

I entymemavsnittet gör Sigrell en undersökning av olika definitioner och uppfattningar om etymemets väsen under seklernas lopp. Dessa vacklande försök och dessa skiftande föreställningar om fenomenet entymem ger oss ett lärorikt exempel på vad forskning och kunskapsutveckling innebär. När Aristoteles skrev den första närmast fullständiga handboken i Retorik, lyckades han samla och benämna en rad fenomen som fortfarande duger som utgångspunkt för all retorikforskning. Att någon (Aristoteles eller vem som helst) lyckats uppmärksamma och utpeka ett fenomen och att man gett det ett bestämt namn innebär inte att man slutgiltigt lyckats definiera och beskriva fenomenet. Namnet föregår alltid definitionen. Den precisa definitionen av någonting är alltid forskningens

3 Sigrell kallar fenomenet 'entymem' och väljer bort fonemet 'th' som på engelska återger ett läspjud som skiljer sig från 't'. Det riktiga för oss nordbor vore att skriva *entymem*, med isländskt 't', som motsvarar det grekiska fonemet. Men vi säger 'entymem' (med avvikelse från det grekiska uttalet) och då kan vi lika gärna behålla även den skriftform som Sigrell föreslår.

slutpunkt, inte den utgångspunkt som våra läroböcker vill få oss att tro. Endast ett långvarigt och uppmärksamt umgänge med ett fenomen och med dess relation till andra fenomen kan leda till någorlunda slutgiltiga definitioner.

Aristoteles *Retoriken* utgör en närmast fullständig samling av intuitioner om människans talsituation. Genom att klassificera och benämna har han gett oss ett ovärderligt instrument för förståelse av vad retorik kan vara. Men Aristoteles gav bara ett gott uppslag, inte en färdig lösning. Hundratals intresserade forskare har under tidens lopp närmat sig retoriska situationer med den aristoteliska begreppsapparaten i åtanke och upptäckt olika aspekter och olika sätt att fungera. De har kommit fram till uppfattningar som ligger nära varandra men inte alltid sammanfaller.

Det grekiska ordet *enymêma* bygger på ordet *ymos*, som härstammar från den indogermanska roten *eu-* som syftar till något lika flyktigt som ångan. Det betecknar därför, å ena sidan, sådant som rök och ånga ('humo' = rök på spanska, 'fumer' = att röka på franska och även det svenska ordet 'dimma') men det ger också namn åt sådant som 'anda' och 'ande'. 'Entymem' (*en-umem*) torde vara liktydigt med något 'förborgat', med andan eller meningen som kommer fram i ett resonemang.

Entymemet har traditionellt uppfattats som en motsvarighet till den logiska syllogismen, till grundmodellen för en fullständig deduktion. Men sedan vill man karaktärisera entymemet på olika sätt. Somliga menar att entymemet är en ofullständig syllogism där någon premiss eller till och med själva slutsatsen är underförstådd eller förgivettagen. Redan i denna enkla beskrivning samlas flera olika näraliggande uppfattningar.

Andra tycker inte att det karaktäristiska för entymemet är dess halvkvävda utsaga, utan snarare dess relation till vad som behandlas. Medan syllogismen skulle handla om helt säkra förhållanden, skulle entymemet bara handla om det

osäkra eller blott sannolika. De som förfäktar denna uppfattning blandar i 'sannolikheten' det som bara innebär ett avgörande om vad som bör eller inte bör godtas eller komma till stånd. Reduktionen av *det goda* till *det sanna* och av handlingar till ting är en metonymisk drift i vår kultur sedan Platons tid och alfabetets tillkomst. När vi överväger om vad vi bör eller inte bör göra får vi ett genuint retoriskt resonemang som inte har med sannolikhet att göra, även om resonemanget kan innehålla och stödja sig på sannolikhetsgissningar. Och visst blir allt vad vi gör ett 'factum' när det redan är gjort. Det visar dock att det är handlingen som skapar det sanna, inte tvärtom. *Factum verum*, sade Vico. Först när något är gjort är ett *factum*, då först blir det besannat, alltså sant. Men tillkomsten av ett *factum* kan vara bra eller dåligt, gott eller ont. Den juridiska retoriken konstaterar vad som blivit gjort för att bedöma huruvida det var önskvärt eller förkastligt.

Det finns ytterligare några retorikforskare – skriver Sigrell – som vill blanda in andra kontextuella element och till och med åtbörder i entymemets väsen. Entymemet blir då en samling av alla de element som påverkar det ställningstagande som en diskurs utmynnar i.

Vilken ståndpunkt är då den riktiga? När vi ventilerar olika uppfattningar om ett fenomen behöver det inte betyda att en har rätt och de övriga fel. Det kan i stället vara så att det ligger någonting i var och en av uppfattningarna. Vill man komma vidare så är det kanske klokt att se de olika uppfattningarna som specifika typer eller exempel av någonting av större vidd som förenar alla dessa skilda arter. Det gäller att höja blicken till det sammanfattande och generella, att finna deras familjelikheter. Så fungerar en fenomenologisk undersökning som är ute efter det grundläggande och väsentliga.

enthymêma
= ἐνθύμημα
??

Dialogen som retorikens utgångspunkt

Under min opposition till Anders Sigrells avhandling uppenbarades för mig, som en blyxt ur klar himmel, hur entymemet representerar den äkta och verkliga dialogens struktur, en resonemangsform där de talandes gemenskap och inte någon särskild aktör är deduktionens arkitekt. En alltför stark jämförelse med syllogismen kan då vara av ondo. Ty syllogismen saknar egentligt subjekt. Det som står i en vetenskaplig deduktion beror inte på vem som säger det eller i vilket sammanhang. Det är just det sagda som gäller och dess sanning måste vara oberoende av tid och plats. Entymemet är en struktur i vilken mycket kan vara oväntat eller förgivettaget men det väsentliga är dock att entymemet är allas (de samtalandes) egendom, en arena där olika infall, argument, invändningar och förslag får komma till tals och påverka en gemensam uppfattning. Entymemet uppvisar en arena där det intuitiva och det diskursiva möts för att nå fram till en överenskommelse. Att komma överens förutsätter just att vi inte *är* överens. Ty samhället är, som Aristoteles sade, inte samtycke (*homo-doxia*) som Platon förespråkade, utan samförstånd (*bomónoia*), en strävan efter att göra det bästa möjliga med hänsyn till de strån som var och en kan föra till stacken. Samhället är ingen enhet utan en mångfald, ty vi är alla olika och tycker ofta olika. Det är denna mångfald som är rikedom och som gör kommunikationen (*lógos*) både värdefull och nödvändig. Det är Aristoteles *Politiken* som talar, en bok för beslutsfattare och andra i globaliseringens och mångkulturalismens tid.

Jag ska avslutningsvis ta upp två problem som aktualiseras vid läsningen av Sigrells avhandling och som skapar förvirring i den återkommande diskussionen om Retorikens väsen.

I alla framställningar och undersökningar

sedan Antiken smyger sig en uppfattning in som förvränger synen på Retoriken och skymmer dess förståelse. Denna missuppfattning drabbade redan Aristoteles och förblir ouppmärksam för Anders Sigrell, trots att den kolliderar med några av hans spår. Retoriken presenteras nämligen utifrån bilden av en enkelriktad kommunikation mellan en enskild talare och sina åhörare. Men om retorik ska studeras på dessa villkor, om den retoriska diskursen endast ska vara vad en talare framför till passiva åhörare, då kan man fråga sig vad studiet av dialogen, studiet av ett samtal där flera aktörer tillsammans formar diskursen, ska kallas för något. Om inte en sådan dialog är föremål för retorik, vad är det då föremål för?

Retoriken sysslar med talekonsten och talekonsten kan inte reduceras till högtidliga och enkelriktade tal utan vidgas till att studera hur människors kommunikation genom tal går till. Om entymemet ska utgöra den retoriska diskursens och samtidigt dialogens grundstruktur, då måste dialogen, snarare än det enskilda talet, betraktas som retorikens mest utvecklade studieobjekt. Den enskilda talarens situation är bara en bland flera mänskliga talsituationer.

När dialogen och inte den enskilde talarens tal blir utgångspunkt för Retorikens fokusering, försvinner plötsligt uppfattningen av Retoriken som konsten att övertyga. Ty övertyga kan man bara göra i en riktning, då den som talar försöker få åhörarna att inta hans ståndpunkt. Men i en dialog och en entymemiskt uppbyggd diskurs, i vilken ingen är herre över resultatet, försöker ingen att, på det hela taget, övertyga den andre. I den mån man kan tala om övertygelse i en äkta dialog så handlar det om att komma fram till slutsatser och ståndpunkter som i sig är övertygande. Ingen övertygar den andre, utan alla ägnar sig åt att skapa övertygande argument som utvecklar deras uppfattning.

Sannolikhet eller handling

Ett annat problem som är ständigt närvarande i Sigrells avhandling är den platoniska fördomen om att Retorik helt och hållet handlar om *dóxa* och om det som bara är sannolikt, gentemot det som är vetenskapligt klarlagt och sant. På minst tjugo olika ställen påpekar Sigrell att Aristoteles gjorde en skillnad mellan två typer av kunskap eller två typer av objekt i den mänskliga diskursen: å ena sidan finns sådant "som inte kan vara på annat sätt" och å andra sidan det "som kan vara på annat sätt". Sigrell påstår alldeles riktigt att Aristoteles såg i den andra kunskapen, i det som kan vara på annat sätt, retorikens egentliga objekt. Men Sigrell tolkar Aristoteles tal om det som kan vara på annat sätt felaktigt, när han definierar det som "sådant som endast är sannolikt".

Det är inte svårt att, med Aristoteles egna texter, visa vad den grekiske filosofens kunskapsindelning åsyftade. Gentemot sådana fakta som bara kan konstateras och som vi inte kan påverka, finns en typ av situationer vars uppkomst beror på vårt eget avgörande (*proairesis*). Att jorden kretsar kring solen kan vi inte göra någonting åt, men huruvida vi bevarar en skog eller sågar av den, detta är något som har sin princip och sitt avgörande hos oss själva. Det har således inte med sannolikhet, utan med handling att göra. Ty om jag gör det ena eller det andra, handlar det inte om sannolikhet utan om kvalitetsbedömningar. Arkitekter till exempel, bygger inte *sanna* hus, de bygger *bra* eller *dåliga* hus. Och talare håller goda eller dåliga, inte sannolika eller osannolika tal. Det sannolika eller osannolika (till exempel om tåget kommer att bli försenat eller ej och om det kommer att regna imorgon eller ej) skulle snarare tillhöra det som enligt Aristoteles inte kan vara på annat sätt än det som kan vara på annat sätt. Det som kan vara på annat sätt är exempelvis huruvida vi ska höja skatten eller om vi ska gå med i EMU eller

ej. Sådant som vi avgör själva är det som kan vara på annat sätt och om detta måste vi överväga, det vill säga använda oss av retorisk konst.

Platon var en sanningsfundamentalist och hans kunskapssyn indelade allt i sanning och sannolikhet, varvid även det goda skulle betraktas som objektiverat och sant. För oss moderna människor är det dags att fråga oss om Sanning är något uppnåeligt eller om inte själva vetenskapen egentligen rör sig med sannolikheter eller tillsvidare sanningar, vilket Popper lyckats visa på ett övertygande sätt.

Konstigt nog förklarade Aristoteles att det som inte kan vara på annat sätt är meningslöst att diskutera, eftersom det blir som det blir ändå. Det är riktigt, som han säger, att Retoriken sysslar med handlingsbedömningar; men gissningar om det som vi inte riktigt vet kräver också retorikliknande diskussioner och våra handlingsavgöranden bygger ofta vidare på sannolikhetsbedömningar, även om dessa spelar en sekundär roll. Aristoteles utvecklade ingenting därom i sina texter om praktisk filosofi. Här har retorikforskningen en uppgift. Utan att – som många retoriker – behöva falla i Platons fälla, måste vi studera hur den retoriska diskursen fungerar vid undersökning av det som kan antas för sannolikt eller möjligt, å ena sidan, och det som bör göras, å den andra. Handlingsperspektivet skänker då retorisk belysning även åt den vetenskapliga diskussionen. Och entymemet visar sig vara grundläggande för syllogismen, snarare än tvärtom. Man ska inte glömma att valet av vetenskaplig metod tillhör också sådant som *kan vara på annat sätt*. Vi säger också om en vetenskaplig bok eller en avhandling att den är bra, inte att den är sann. Det betyder att retoriken genomsyrar alla diskurser och att vetenskapen också är en konst, även om det metonymiska begäret som präglar våra studieplaner hindrar oss från att inse det.